

STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA

UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA

ZESZYT VI

Redakcja

ANNA HORNIATKO-SZUMIŁOWICZ — redaktor naczelny
TETIANA KOSMEDA — redaktor naukowy
ŁUKASZ MAŁECKI — sekretarz

POZNAŃ 2018

НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ КОМУНІКАЦІЇ: КОМПЛЕКСНА МЕТОДИКА ОПISУ Й ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ

ТЕТЯНА ОСІПОВА

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
Харків — Україна
ostaniya1967@gmail.com

NIEWERBALNE ŚRODKI KOMUNIKACJI:
KOMPLEKSOWA METODYKA OPISU I OPRACOWANIA LEKSYKOGRAFICZNEGO

TETIANA OSIPOWA

Charkowski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Hryhorija Skoworody,
Charków — Ukraina

STRESZCZENIE. Artykuł poświęcono wybranym aspektom kompleksowej metodyki analizy niewerbalnych środków komunikacji we współczesnym dyskursie językoznawczym, czerpiącej z pragmatycznego podejścia do badania języka oraz polisensorycznej istoty komunikacji niewerbalnej.

NON-VERBAL MEANS OF COMMUNICATION: NEW COMPLEX
METHOD OF DESCRIPTION AND REGISTERING IN DICTIONARIES

TETIANA OSIPOVA

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv — Ukraine

ABSTRACT. The article represents the attempt to characterize some aspects of a complex methods of non-verbal means of communication analysis in a modern linguistic discourse, caused by a pragmatic approach to a language learning and a polysensored nature of a non-verbal communication.

Невербальна комунікація (НК) — одна з найбільш загадкових та суперечливих сутностей людської психіки, що впливає на формування певних моделей поведінки людини у спілкуванні та регулюється різноманітними чинниками комунікації загалом.

Полісенсорна природа НК репрезентує „загальні, найбільш значущі види невербальної інформації (емоційну, естетичну, індивідуально-особистісну, біофізичну, соціально-типологічну, просторову, психологічну, медичну (...))”¹, а тому аналіз її виявів у міжособистісній комунікації має бути різноаспектним, що зумовлено, власне, метою комунікації — найбільш точного розкодування невербальної інформації й досягнення комунікативного взаєморозуміння.

Теоретичні основи НК, як відомо, закладені в 50-х роках ХХ ст. фахівцями американської та західноєвропейської антропології (М. Argail 1990; R. Bird-whistell 1970; P. Ekman 1999; J. Hall, M. Nepp 1972; F. Poyatos 1983; T. Sebeok

¹ В. П. Морозов, *Невербальная коммуникация в системе речевого общения. Психофизиологические и психоакустические основы*, [в:] Электронный ресурс: http://www.koob.ru/morozov_v_p/ (13.05.2017).

1976), а на початку 80-х підхоплені й розвинуті російськими вченими, зокрема психологами (К. Абульханова-Славська 1986; О. Асмолов 1988; О. Бодальов 1982, 1996; А. Брушлинський, І. Горелов 1997; В. Знаков 1994; В. Лабунська 1986; О. Леонтєв 1997; С. Рубінштейн 1976 та ін.) й лінгвістами (Т. Акішина 1999; Л. Златоустова, Р. Потапова, В. Трунін-Донський 1986; Г. Колшанський 1974; Г. Крейдлін, С. Григорьєва, Н. Григорьєв 2000 та ін.).

Безперечно, психологічний аспект є ключовим у вивченні НК, але його взаємодія з іншими антропологічними розробками значно розширює поле сучасних наукових інтенцій. Сучасна теорія дискурсу не лише створює підґрунтя міждисциплінарних зв'язків на прагматичному рівні, але й інтегрує „екстралінгвальні соціальні та референтні чинники (умови, час, простір комунікації), когнітивні й психологічні складники, що забезпечують взаємодію учасників комунікації, їхні мотиви, цілі й стратегії”² (перекл. з рос. автор. — Т. О.).

В Україні НК репрезентована переважно функціонально-семантичними дослідженнями в межах національної й міжкультурної дискурсивної практики (Т. Анохіна 2005; М. Гавриш 2012; А. Гнатюк 2014; Г. Демиденко 2014; Н. Киселюк 2009; Л. Козяревич 2006; Н. Коловоротна 2014; Т. Осіпова 2010; Л. Петровська 2006; Л. Солощук 2009 та ін.), однак відсутні ґрунтовні теоретичні розробки, хоча ще в 1975 р. набутком українського мовознавства стали роботи Л. Булаховського, присвячені питанням походження мови з актуалізацією невербального компонента, зокрема *про хронологічне відношення мови жестів і словесної, мовний звуковий символізм, “порядок слів” у мові жестів, фонетичне підґрунтя первісної мови, особливості мовлення дітей*³ та ін.

Л. Булаховський актуалізував ряд проблем, пов'язаних зі з'ясуванням природи явища, указав на параметри невербальної, або паравербальної комунікації, зокрема її зв'язок з вербальною, особливості становлення й розвитку, лінгвістичний статус, типи й функції невербальних засобів тощо⁴.

Сьогодні в Україні є напрацювання, присвячені аспектуальному опису НК, зокрема такі, що репрезентують комунікативний⁵, психолінгвістичний⁶, соціолінгвістичний⁷, гендерний⁸, індивідуально-авторський⁹ і власне лінгвістичний¹⁰ аспекти. У зв'язку з цим виникає потреба укрупнення теоретич-

² О. Селіванова, *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*, Полтава-Київ 2006, с. 120.

³ Л. А. Булаховский, *Избр. труды*, в пяти томах, т. 1: *Общее языкознание*, Київ 1975.

⁴ Т. Космеда, Т. Осіпова, *Витоки теорії невербальної комунікації в українському мовознавстві: актуалізація вчення Л. Булаховського*, [в:] „Лінгвістичні дослідження, зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди”, наук. ред. Л. А. Лисиченко, Харків 2015, вип. 40.

⁵ Т. Осіпова, *Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях*, дис. ... канд. філол. наук, Харків 2010.

⁶ Н. Киселюк, *Вербальні та невербальні засоби актуалізації емоційного стану радості в художньому дискурсі (на матеріалі англомовної прози ХХ–ХХІ століть)*, дис. ... канд. філол. наук, Київ 2009.

⁷ М. Гавриш, *Невербальна поведінка в ситуаціях соціального і ситуативного домінування*, [в:] *Мова і суспільство*, зб. наук праць, ред. Г. Мацюк, Львів 2010.

⁸ Т. Космеда, Т. Осіпова, *Гендерно марковані комунікативні стратегії й тактики у вербальній і невербальній комунікації*, [в:] *Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика*, наук. ред. Т. Космеда, Дрогобич 2014.

⁹ Т. Космеда, Т. Осіпова, *Индивидуально-авторское воспроизведение параметров невербальной коммуникации в идиостиле писателя как элитарной языковой личности*, [в:] *Язык и культура в эпоху глобализации*, сб. науч. трудов по матер. I межд. науч. конф. „Язык и культура в эпоху глобализации”, СПб. 2013, вып. 1, т. 2.

¹⁰ Т. Космеда, Т. Осіпова, *Орнаментальна невербаліка в поетичному дискурсі С. Руданського*, [в:] *Степан Руданський: феномен моделювання “живого” мовлення українців*, наук. ред. Т. Космеда, Харків-Познань-Дрогобич 2015.

них постулатів НК з урахуванням сучасних напрацювань українських учених у сфері прагмалінгвістики, що й зумовлює *актуальність* цієї наукової розвідки.

Метою статті визначаємо спробу окреслити деякі аспекти комплексної методики аналізу невербальних засобів комунікації в сучасному мовознавчому дискурсі.

Прагмалінгвістичний підхід у вивченні мови змінив саму природу лінгвістичного аналізу, характер чинних методів, послідовність дослідницьких процедур. Комунікативна лінгвістика, вивчаючи процеси вербальної взаємодії, використовує інструментарій інших наук, зокрема психології, соціо- та культурології, семіотики, логіки тощо¹¹. Таке аспектування поглиблює функціональну значущість *мови* і, виходячи із загальних постулатів аналітичної філософії, що передбачає аналіз мовних знаків як джерела визначення та розв'язання філософських проблем¹², визначає мову як *засіб загальної діяльності людини*, забезпечуючи перехід від одного об'єкта дослідження до іншого — від *людини й світу* до *мови*, що надає можливість *говорити про людину й світ*¹³.

У філології, центральним об'єктом якої є *мова й текст*, уже чітко виформувалася тенденція до розгляду об'єктів не тільки в статичній, але й у динамічній, ставленні до мовця, пограничних та міждисциплінарних сфер її діяльності.

Загальновідомо, що *вербальну* та *невербальну комунікації* визначають як складники комунікативного процесу. Вербальну — як взаємодію між учасниками спілкування за допомогою мовного коду, а невербальну — за допомогою паралінгвістичних засобів. Нерозривність цих складників у комунікативному процесі, можливість взаємних переходів, трансляцій, а поєднання цих складників називають "*подвійним кодуванням*"¹⁴. Невербальні засоби комунікації репрезентуються в мовленні як відповідні коди, що потребують належного ступеня *комунікативної компетенції* для адекватного декодування інформації. Комунікативні смисли, утворені внаслідок "*омовлення*" *невербаліки* ("*вербалізації невербаліки*") поглиблюють комунікативну й мовну компетенції учасників спілкування, розширюють мовний і комунікативний досвід. Саме комунікативна компетенція розмежує лінгвістику й комунікацію, оскільки є ключем декодування задуму мовця, вкладеного в повідомлення¹⁵. Зазначена дискурсивна методика знаходиться на шляху становлення й потребує відповідного термінологічного забезпечення, зокрема терміносполуки ***вербалізація невербаліки*** як базової.

Дискурсивний аналіз визначає особливості відтворення невербаліки в усному й писемному мовленні, зважаючи на *синкретизм кодів* вербальної й невербальної комунікації, зокрема *універсальність*, що "забезпечує доступність та зрозумілість кожному мовцеві, незалежно від його комунікативного досвіду спілкування" та дещо діаметральну *етноспецифічність*, що, навпаки, "звужує доступність невербального коду для комунікативних партнерів, які належать до інших лінгвоспільнот". *Індивідуальна означеність* у структурі НК "вимагає

¹¹ М. Ю. Олешков, *Моделирование коммуникативного процесса*, Нижний Тагил 2006.

¹² См.: М. А. Кронгауз, *Семантика*, Москва 2001.

¹³ М. Ю. Олешков, *Знач. джер.*, с. 10–16.

¹⁴ Т. Ф. Осіпова, *Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях...*, с. 43.

¹⁵ Т. Ф. Осіпова, *Вербалізація "невербаліки": інноваційні словотвірні тенденції в системі мовознавчої термінології*, [в:] *Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках*, матер. VI Межд. научн. конф., под ред. Т. С. Пристайко, Днепропетровск 2013.

додаткових знань про співрозмовника для адекватного декодування¹⁶. Аналіз художнього мовлення Т. Шевченка, С. Руданського, І. Франка¹⁷ ілюструє зазначені вище постулати щодо омовлених у художніх текстах параметрів НК, що утворюють своєрідну систему мовних засобів, які містять *мовно-культурний код нації*. Наприклад, мова поетичних творів С. Руданського знайомить нас із його власною комунікативною компетенцією щодо репрезентації параметрів невербаліки, зокрема фразеологізмами, при цьому співомовки потенційно характеризують і мовну особистість українця загалом¹⁸.

У тексті невербальні засоби комунікації можуть репрезентуватися як *експліцитним*, так й *імпліцитним* способами, що вимагає від адресата певних прецедентних знань або досвіду, зокрема для розкодування найбільш значущих рухів, порівн.: „*Спасибі вам!*” — *Надів шапку* (Т. Шевченко, *Іван Підкова*) — рух на позначення завершення розмови або спільної справи; *Подай же руку козакові / І серце чистеє подай! / І знову іменем Христовим / Ми оновим наш тихий рай* (Т. Шевченко, *Полякам*) — імператив, що спрямовує комунікацію в напрямку розвитку, поступу. При цьому імпліцитність параметрів НК може виявлятися як на культурологічному, так і на когнітивному рівні — мовна спроможність індивіда є функційною системою, „компоненти якої «працюють» за специфічними правилами, за якими й здійснюється вибір засобів, що необхідні для вирішення кожного конкретного комунікативного завдання, наголошуючи при цьому на наявності семантичного компонента — підсистеми правил вибору адекватного значення для реалізації відповідного смислу”¹⁹, порівн.: *Нехай мати усміхнеться, Заплакана мати. Благословить дітей своїх / Твердими руками / І діточок поцілує / Вольними устами (Т. Шевченко, І мертвим, і живим, і ненародженим...)* — ритуальне значення руху хрещення на знак благословення репрезентовано прецедентним текстом, що передбачає певний рівень компетентності адресата (читача або слухача).

Винятково *контекстуально* можливим видається виявити жанрову синкретичність деяких рухів, порівн.: „*Ой панночки-голубчики, Сій-богу, немає!*” „*Брешеш, шельмо!*” [...] „*Перехрестись!*” — хреститися на знак переконання, клятви; *Подумавши, перехрестивсь Та й знов пішов у наймити...* (Т. Шевченко, *Москалева криниця*) — використання руху хрещення як оберегу перед небезпечною або складною справою.

¹⁶ Л. В. Солощук, *Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації у сучасному англомовному дискурсі*, автореф. дис. ... д-ра філол. наук, Київ 2009.

¹⁷ Т. Ф. Осіпова, *Вербалізація паралінгвальних засобів комунікації у творах Т. Г. Шевченка*, [в:] „Лінгвістичні дослідження, зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди”, наук. ред. Л. А. Лисиченко, Харків 2013; Т. Ф. Осіпова, *Невербальні параметри комунікації як мовно-культурний код нації і складова портрету мовної особистості (на матеріалі „Співомовок” С. Руданського)*, [в:] „Наук. записки Тернопіл. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. Мовознавство”, зб. наук. пр., наук. ред. Т. П. Вільчинська, Тернопіль 2014, вип. 2 (24); Т. Ф. Осіпова, *Репрезентація параметрів невербальної комунікації у творах Михайла Коцюбинського*, [в:] „Studia Ukrainica Posnaniensia”, red. nauk. Т. Kosmęda, Poznań 2015, zeszyt III; Т. Ф. Осіпова, *Національна невербаліка в поетичному мовленні Степана Руданського*, [в:] „Studia Ukrainica Posnaniensia”, red. nauk. Т. Kosmęda, Poznań 2015, zeszyt IV; Т. Ф. Осіпова, *Орнаментальна невербаліка в поетичному дискурсі С. Руданського*, [в:] „Український світ у наукових парадигмах, зб. наук. праць Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди”, наук. ред. О. О. Маленко, Харків 2016, вип. 3 та ін.

¹⁸ Див. про це: Т. Космеда, Т. Осіпова, Н. Піддубна, *Степан Руданський: феномен моделювання “живого” мовлення українців*, наук. ред. Т. Космеда, Харків-Познань-Дрогобич 2015.

¹⁹ Т. А. Космеда, *Ego i Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу*, Дрогобич 2012, с. 20.

Вербалізація комунікативних ситуацій, способів “уплетення” в поетичне мовлення вербальних і невербальних параметрів зумовлює утворення різних *типів контекстів*, серед яких науковці виокремлюють *дублювальний* (невербальний компонент повторює зміст вербального повідомлення), *протиставлений* (значення невербального компонента протиставляється змісту вербального повідомлення), *замісний* (так званий “німий діалог”, коли жест повністю заміщує словесне повідомлення або невербаліка в діалозі заміщує окремі репліки; найчастіше цей контекст репрезентований етикетними та дейктичними (оцінними) жєстами), *доповнювальний* (об’єднує невербальний компонент з вербальним, коли невербальний складник комунікації поширює або модифікує зміст висловлювання), *уточнювальний* (невербальний компонент конкретизує зміст окремої частини висловлювання)²⁰.

Аналіз контекстів з невербальним компонентом надає можливість виокремити три способи їхньої репрезентації: 1) експлікація форми; 2) експлікація значення; 3) експлікація форми й значення водночас²¹. На жаль, сьогодні цей методичний аспект ще не апробований на українському дискурсивному матеріалі.

Одним зі значущих складників емоції вважають *експресивний компонент*, що репрезентує виразні рухи — міміку, жести, пантоміміку, голосові реакції — невербальні засоби. Наявність цього компоненту в невербаліці відзначав Ч. Дарвін, наголошуючи на пристосувальній ролі виразних рухів, що супроводжують емоцію. „Емотивна компетенція мовної особистості виявляється і в її вмінні породжувати в практиці комунікації емотивно коректні тексти”²². На сьогодні розроблено й самостійний напрям мовознавства — *лінгвоемоціологію* (див. праці російського дослідника В. Шаховського чи української дослідниці В. Сліпецької)²³, у межах якого, як видається, також необхідно вивчати систему невербальних і паравербальних засобів, що дають змогу описувати емоційність, вербалізувати почуття, хоч цей дослідницький аспект лінгвоемоціологія, на жаль, не враховує²⁴.

Вербалізацію невербальних стратегій і тактик найпростіше простежити на прикладах фразеологізмів відповідного змісту, пов’язаних, напр., з візуальним контактом, порівн.: *стріляти очима; аж іскри з очей сипляться; оком (очима) накинути; очі горять; очей не відведеш; вбирати очима* тощо. **Контекстуальний аналіз** надає можливість виявляти **апостеріорні смисли**, тобто

²⁰ См.: А. Е. Зуева, *Вербализация паралингвистических актов в художественном тексте современной немецкой литературы*, автореф. дис. ... канд. филол. наук, Белгород 2005.

²¹ Там же, с. 8.

²² Т. А. Космеда, *Ego i Alter Ego ...*, с. 54.

²³ Див., напр.: В. И. Шаховский, *Лингвистическая теория эмоций*, Москва 2008; В. Д. Сліпецька, *Засоби вираження негативної оцінки та негативних емоцій в українській та російській лінгвокультурах (на матеріалі повісті М. Гоголя „Вечори на хуторі біля Диканьки”)*, [в:] „Лінгвістичні дослідження, зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди”, наук. ред. Л. А. Лисиченко, Харків 2012, вип. 34; В. Д. Сліпецька, *Вербалізація негативних емоцій: тенденції формування нового мовленнєвого стандарту*, [в:] „Наук. вісн. Дрогоб. держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. Сер. Філологічні науки. Мовознавство”, зб. наук. праць, наук. ред. О. А. Бабелюк, Дрогобич 2015, № 3; В. Д. Сліпецька, *Гнів як причина з’яви конфліктної ситуації в комунікації (на матеріалі паремій української, російської, англійської мов)*, [в:] „Вісн. Запор. нац. ун-ту”, зб. наук. праць, наук. ред. В. М. Манакін, Запоріжжя 2012, вип. 53; В. Д. Сліпецька, *Негатив у комунікації: маніпулятивні стратегії і тактики конфліктного спілкування*, [в:] „Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка”, наук. ред. П. Ю. Саух, Житомир 2012, вип. 62 та ін.

²⁴ Т. Космеда, Т. Осіпова, Н. Піддубна, *Степан Руданський...*, с. 232.

такі смисли, що народжуються в процесі спілкування, порівн.: *Стояла Мотря й, граючи очима, ласкаво всміхалася* (В. Винниченко); *грати очима* — ‘грайливо поглядати на когось, прагнучи звернути на себе увагу, викликати до себе інтерес’ — репрезентує емоції *задоволення, радості, захвату, замилування, симпатії, ніжності* тощо.

Дослідження та опис **метамови невербаліки** є одним зі шляхів поглиблення знань про найбільш значущі паралінгвальні засоби комунікації.

Як зазначають фахівці, у межах метамовної рефлексії як „усвідомленого використання мови з метою аналізу різноманітних фактів”²⁵ доцільно розглядати судження про кожний компонент мовної ситуації: **“використаний код** (вербальні та невербальні засоби), **інтенції мовця** та адекватність їхнього **мовленнєвого втілення**, релевантних ситуації **характеристики адресанта й адресата** повідомлення, **умови комунікації** тощо”²⁶.

Нанизування й перетинання методичних аспектів аналізу вербалізації паралінгвальних засобів у процесі описування комунікативної поведінки надає можливість діагностувати внутрішній стан, приховані думки, ставлення до світу і т. ін., що виражає сутність знакового опосередкування свідомості людини.

Наявний теоретично-описовий доробок потребує певних узагальнень, систематизації й кодифікації, а також лексикографічної фіксації. Слов'янський лексикографічний досвід у цьому напрямку презентує словник *Жести и мимика в русской речи* А. Акішиної та ін.²⁷ (1991), до перших практик лексикографічного опису жестів, в основі якого принципи інтегральної інтерпретації, належить *Словарь языка русских жестов* Н. Григор'єва, С. Григор'євої, Г. Крейдліна²⁸ (2001). Світовий досвід невербального словникарства передусім спрямований на практику використання жестів у повсякденному житті й опанування рідної та іноземної мов, серед яких — одна з останніх лексикографічних праць французького психолога Жозефа Мессинжера²⁹ (2015), що становить оригінальне видання енциклопедичного змісту науково-популярного характеру і має базовий потенціал для створення інших сучасних словників невербаліки.

Розробляючи теорію лексикографії, Л. Щерба наголошував, що „словникова робота заснована винятково на семантиці, а, отже, вимагає особливо тонкого сприйняття мови й такого обдарування, яке, імовірно, є родинно письменницьким даром”³⁰

В Україні, на жаль, на сьогодні немає словників, що ілюстрували б національно-культурну специфіку невербальної комунікації, хоч мають місце певні фрагментарні розробки. Актуальними є дослідження процесів вербалізації невербаліки в аспектах молодих наукових дисциплін — лінгвокультурології³¹,

²⁵ Т. В. Шмелева, *Языковая рефлексия*, [в:] *Теоретические и прикладные аспекты речевого общения*, Красноярск 1999, вып. 1 (8).

²⁶ М. Р. Шумарина, *Метаречевые наблюдения писателей на занятиях по риторике и культуре речи*, [в:] *Проблемы современного коммуникативного образования в вузе и школе*, матер. II Всерос. науч.-практ. конфер. с междунар. участием, в 2-х ч., Новокузнецк 2009, ч. 1.

²⁷ А. А. Акишина и др., *Жести и мимика в русской речи*, Москва 1991.

²⁸ С. А. Григорьева, Н. В. Григорьев, Г. Е. Крейдлин, *Словарь языка русских жестов*, Москва-Вена 2001.

²⁹ Ж. Мессинжер, *Словарь жестов*, пер. с фр. А. Дадыкина, Москва 2015.

³⁰ Л. В. Щерба, *Опыт общей теории лексикографии*, Ленинград 1958, с. 76.

³¹ Т. А. Космеда, Н. А. Карпенко, Т. Ф. Осіпова, Л. М. Саліонович, О. В. Халіман, *Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика*, наук. ред. Т. Космеда, Харків-Дрогобич 2014.

лінгвоперсонології^{32 33}, гендерології³⁴, комунікативістики³⁵. Такий практичний доробок сприяв би видовому урізноманітненню невербальної лексикографії у вигляді фразеологічних, лінгвокультуологічних, індивідуально-стильових, гендерних словників з невербаліки, комунікативних словників активного типу та ін. Розробка нових ідей, методик і концепцій дослідження невербальної комунікації становить перспективу цієї проблематики в Україні і світі загалом.

³² Т. Космеда, Т. Осіпова, Н. Піддубна, *Степан Руданський...*

³³ А. Горнятко-Шумилович, Т. Космеда, *Феномен креативності Василя Симоненка: літературознавчий та лінгвістичний аспекти*, наук. ред. Т. Космеда, Познань 2016.

³⁴ Т. А. Космеда, Н. А. Карпенко, Т. Ф. Осіпова, Л. М. Саліонович, О. В. Халіман, *ззнач. джер.*

³⁵ Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова, *Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу*, Дрогобич 2010.